

ПАНТЮХОВА

Анна Володимирівна
anna_pantuyhova@mail.ru

аспірант кафедри бухгалтерського обліку, Київського національного торговельно-економічного університету

УДК 657:332.33

УПРАВЛІНСЬКИЙ ОБЛІК ЗЕМЕЛЬНИХ РЕСУРСІВ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ПРИЗНАЧЕННЯ

MANAGEMENT ACCOUNTING OF AGRICULTURAL RESOURCES

У статті розглянуто діючі методичні підходи до формування облікових даних про земельні ресурси сільськогосподарського призначення, які використовуються на правах оренди. Розроблено рекомендації щодо виділення даних якісного та кількісного характеру про використання і відновлення земельних ресурсів із застосуванням методів управлінського обліку, які дозволять обґрунтувати вибір вихідних показників діяльності суб'єкта господарювання в процесі планування.

В статье рассмотрены действующие методические подходы к формированию данных о земельных ресурсах сельскохозяйственного назначения, используемых на правах аренды, в системе управленческого учета. Разработаны рекомендации по выделению данных качественного и количественного характера об использовании и восстановлении земельных ресурсов с использованием методов управленческого учета, которые позволят обосновать выбор исходных показателей деятельности предприятия в процессе планирования.

The article describes the current methodological approaches to the formation of data on land resources for agricultural purposes, which is used on wholly rented holding in the system of management account. The recommendations are drawn for the allocation of qualitative and quantitative data on the use of nature and restoration of land resources using management accounting techniques. These will justify the selection of the base values of the company in the planning run.

Ключові слова: земельні ресурси, стан ґрунтового покриву, забезпечення відновлення земельних ресурсів, оренда, деградація

Ключевые слова: земельные ресурсы, состояние почвенного покрова, обеспечения восстановления земельных ресурсов, аренда, деградация

Keywords: land resources, the state of soil, ensure the recovery of land, rent, degradation

ВСТУП

В умовах якісної та кількісної обмеженості земельних ресурсів інтенсифікація їх використання суттєво впливає на стан ґрунтового покриву. Це зумовлює необхідність виділення та узагальнення даних щодо якісного складу продуктивних земельних ресурсів в процесі ведення господарської діяльності. Формування даних такого характеру можливе при використанні методів внутрішньогосподарського (управлінського) обліку, що представлений інтегрованою системою підготовки й забезпечення інтерпретованих відповідним чином даних, для забезпечення необхідною інформацією внутрішніх користувачів у процесі управління підприємством [1-4, 10].

Питання методології та організації управлінського обліку висвітлені у працях відомих вітчизняних та зарубіжних вчених: Ф.Ф. Бутинця, І.О. Бланка, С.Ф. Голова, Т.В. Давидюк, Дес Дерлоу, З.Ф. Канурної, О.В. Карпенко, Ю.І. Литвинець, М.О. Любимова, П.Н. Майданевича, Н.С. Мартинова, Л.В. Нападовської, О.А. Шапорової, О.Ф. Ярмолюк [1-10].

Основну увагу дослідники приділяють питанням організації управлінського обліку та оптимізації формування облікових даних. Проте залишається ряд невирішених питань наукового та прикладного характеру, зокрема щодо виділення інформації у системі управлінського обліку про стан ґрунтового покриву земель, що знижує рівень обґрунтованості управлінських рішень у сфері раціонального землекористування.

МЕТА РОБОТИ полягає у вивченні діючих методичних підходів до формування облікових даних про використання земельних ресурсів в системі внутрішньогосподарського (управлінського) обліку, розробці рекомендацій щодо виділення даних про стан та напрямки використання і відновлення земельних ресурсів, які формують ключові показники в системі управління підприємством для прогнозування та планування його подальшої діяльності.

МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Для досягнення поставленої мети дослідження використано наступні методи наукового пізнання: системно-структурний, порівняння, аналіз, синтез та метод абстрактно-логічного зв'язку. Інформаційна

база дослідження представлена науковими працями вітчизняних та зарубіжних вчених з питань управлінського обліку земельних ресурсів, нормативно-правовими документами.

РЕЗУЛЬТАТИ

Особливістю управлінського обліку є його орієнтованість на внутрішніх користувачів [11]. Тому така система обробки та підготовки інформації не обмежується ретроспективними даними у вартісному вираженні, а орієнтує користувача на проведення планування господарської діяльності. Якість інформації безпосередньо залежить від постановки завдань та результатів, які мають бути досягнені в процесі управління [5, с.108].

Ф.Ф. Бутинець, З.Ф. Канурна та Т.В. Давидок виділяють наступні завдання управлінського обліку:

1. Збір, обробка, узагальнення, зберігання та передача необхідної інформації для оперативного управління підприємством і прийняття ефективних управлінських рішень.

2. Перевірка законності та доцільності господарських операцій, забезпечення збереження господарських засобів та коштів.

3. Визначення підсумків господарської діяльності та оцінка ефективності діяльності підприємства в розрізі центрів відповідальності.

4. Складання внутрішніх звітів [1].

Досягнення поставлених завдань в системі управлінського обліку сільськогосподарських підприємств сприятиме підвищенню ефективності використання їх ресурсного потенціалу, зокрема земельних ресурсів, і, як наслідок, – забезпечення оптимального результату. Основними завданнями управлінського обліку земельних ресурсів є формування комплексних даних про стан земельних ресурсів в процесі їх використання. Це, в свою чергу, потребує ідентифікації джерел формування інформації щодо об'єкта обліку, з урахуванням основних факторів впливу на ступінь суттєвості даних, закріплення індивідуальної відповідальності за їх достовірність, виділення центрів відповідальності відповідно до організаційної структури суб'єкта господарювання [1, с.45;2, с.758 ;3, с.406].

Формування облікових даних безпосередньо залежить від організаційної структури підприємства, відповідно до якої визначаються джерела та напрямки інформаційних потоків. Нами було досліджено порядок формування облікових даних на підприємствах аграрної сфери Кіровоградської області, зокрема ТОВ «Агрофірма «Перлина степу», ПСП «Деметра» та ТОВ «Агро Стар-С», виділено особливості їх організаційної структури (Рис. 1).

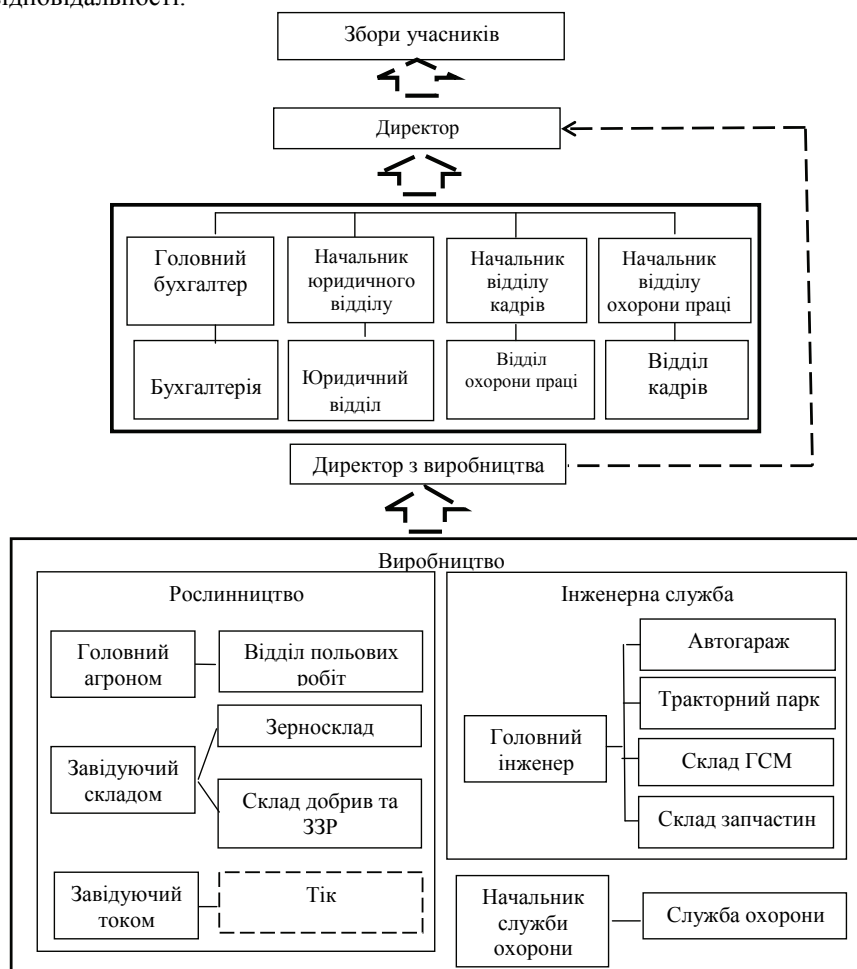

Рис. 1. Організаційна структура ТОВ «Агрофірма «Перлина степу», ТОВ «Агροстар-С», ПСП «Деметра»

Таблиця 1

Вихідний опис земельних ділянок (внутрішнє користування) [розроблено автором]

ПІН	ПІБ орендодавця	Договір №, дата реєстрації	Строк оренди	Площа га	Нормативна грошова оцінка 1 га станом на	Розмір орендної плати	Дані агрохімічного паспорта

Основними користувачами «Вихідного опису» є бухгалтерія, що використовує дані для ведення обліку земельних ділянок, нарахування орендної плати та відділ виробництва для якого основними даними є показники якісного стану ґрунтів та їх площа. Це зумовлює необхідність виділення групувальних ознак, відповідно до яких кожен із підрозділів підприємства узагальнюватиме найбільш суттєву інформацію для забезпечення своїх функціональних обов'язків.

В системі бухгалтерського обліку дані щодо земельних ділянок, які використовуються на правах оренди відображається на рахунку 01 «Орендовані необоротні активи» [12-13]. В системі фінансового обліку порядок обліку активів на позабалансовому рахунку чітко не закріплено. Підприємства самостійно визначають форми первинного обліку з врахуванням вимог чинного законодавства та

напрямки групування інформації, які не перевантажують облікові реєстри. Проведене анкетування сільськогосподарських підприємств та вивчення досліджень вітчизняних науковців дозволило визначити три основні ранжувальні ознаки, які використовуються для групування даних: відповідно до орендодавців, за цільовим призначенням та за строком дії договорів оренди [6, 8, 14]. Інформація, сформована за даними ознаками, є фрагментарною так як не дає можливості оцінити стан об'єкта обліку, що негативно впливає на обґрунтованість рішень в сфері ефективного використання та відновлення земельних ресурсів. Тому, дані доцільно групувати за двома напрямками – використання та відновлення земельних ресурсів, виділивши шість рівнів деталізації облікових даних (Рис. 2).

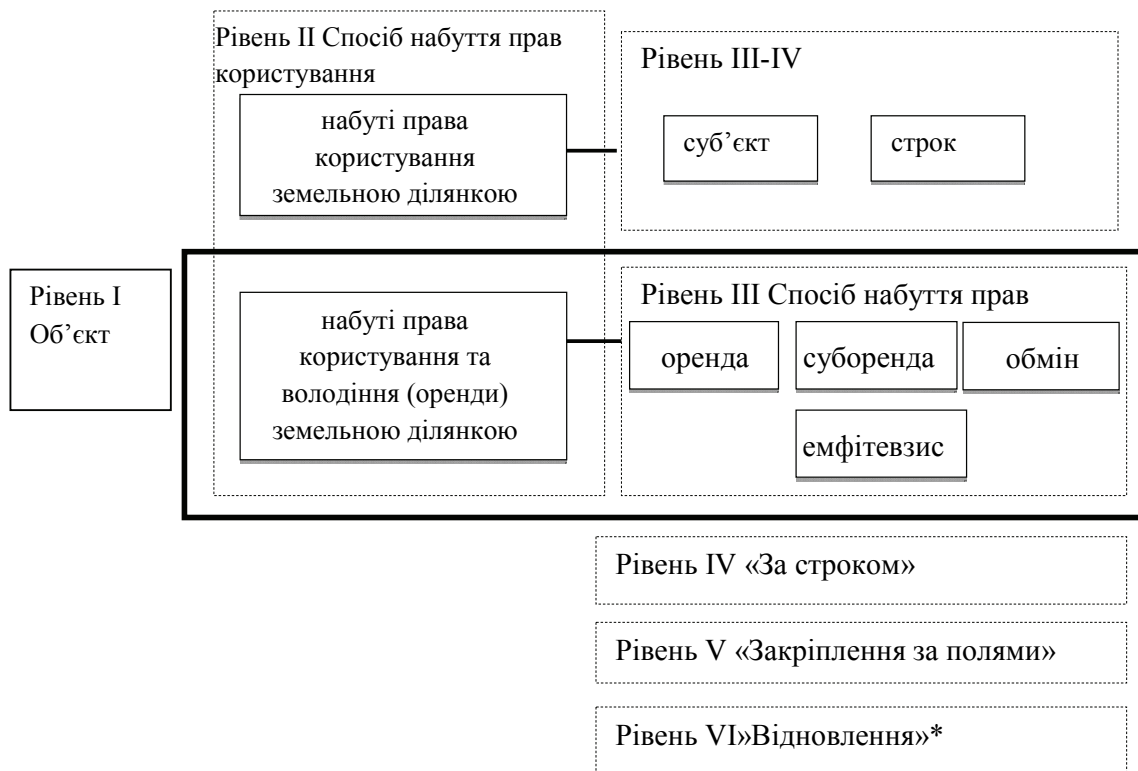

Рис. 2. Групування аналітичних даних щодо використання земельних ресурсів для цілей управлінського обліку [авторська розробка]

На першому рівні ідентифіковано об'єкт щодо якого проводиться систематизація та узагальнення даних – земельні ділянки. На другому рівні узагальнюються дані щодо форми набуття прав користування земельними ділянками з врахуванням

обмежень (на правах постійного користування (сервітут) та правах оренди.

Інформація щодо набутих прав постійного користування – сервітут узагальнюється за двома рівнями, за суб'єктами та строком використання, і є простішою на відміну від прав, що поєднують

володіння та користування та потребують виділення додаткових форм, таких як оренда, емфітевзис, суборенда та інше.

В процесі ведення господарської діяльності підприємства групують земельні ділянки за місцем розташування, утворюючи поля (земельна ділянка(ки), які використовуються під посіви). Тим самим укрупнюючи об'єкт обліку [9]. Це спрощує визначення якісних характеристик в процесі бонітування і складання агрохімічного паспорта. Агрохімічна паспортизація земельних ресурсів сільськогосподарського призначення проводиться з метою контролю за зміною показників родючості та забруднення ґрунтів [15].

На шостому рівні проводиться групування даних щодо якісного стану земельних ресурсів (використовуються оптимально, поліпшені, деградовані, вилучені з обороту) з визначенням причин деградації (порушення порядку застосування сівозмін, природні катаклізми, техногенні аварії та ін.).

На основі даних «Вихідного опису земельних ділянок (внутрішнє користування)» агроном (головний агроном), який очолює відділ польових робіт, визначає посівні культури, добрива та засоби захисту рослин, що мають бути внесені та інше. Якщо земельна ділянка використовується підприємством декілька сівозмін підряд, то для планування обсягів виробництва також використовується книга історії полів (документ, до якого вносяться дані про призначення, розміри та основні характеристики земельних ділянок (полів), якісні показники ґрунту, а також відомості про ефективність їх використання, урожайність сільськогосподарських культур, способи обробітку ґрунту, періодичність і кількість внесених агрохімікатів, засобів захисту рослин, здійснені меліоративні та природоохоронні заходи) [16]. Такі дані є основою для складання технологічної карти («план» технології виробництва з урахуванням статей витрат для отримання необхідного урожаю). Результати проведених заходів фіксуються у книзі історії полів, яка буде використовуватися при плануванні наступної сівозміни.

Для укладання договору оренди наявність агротехнічного паспорта є обов'язковою. Це ускладнює визначення якісних показників стану об'єкта оренди на момент передачі у користування. Для виділення даних такої направленості нами було запропоновано використовувати додаток до договору оренди «Екологічний баланс», який міститиме інформацію щодо стану ґрунтового покриву (вмісту гумусу, азоту, фосфору, калію та ін.), сівозміни (визначення культури), внесення добрив (органічних та мінеральних), засобів захисту рослин [17]. Така інформація дозволить визначити найбільш оптимальні культури для посіву та спрогнозувати витрати на їх вирощування, визначити планову собівартість продукції.

Структуру посівів агроном визначає з урахуванням просторового розміщення земельних ділянок та даних щодо урожайності попередніх сівозмін. Планова урожайність визначається з

урахуванням середньої врожайності по підприємству та по району за даними державної служби статистики.

Дана інформація дозволяє визначити структуру майбутніх витрат на посівну (змінні: заробітна плата, соціальні відрахування, засоби захисту рослин (далі ЗЗР), добрива, паливо-мастильні матеріали, послуги інших організацій, матеріали, запасні частини; постійні: орендна плата, єдиний податок, інші) та джерела їх фінансування.

Найбільшу частку у структурі змінних витрат займають витрати на мінеральні добрива, ЗЗР та пальне. Дані статті витрат безпосередньо залежать від валютного курсу. Витрати на заробітну плату більш стабільні, так як мінімальні показники заробітної плати не змінні.

Окремо розглядаються постійні витрати, зокрема оренда плата за використання орендованих земель фізичних осіб та сільських рад, єдиний податок та інші, які залежать від змін у чинному законодавстві [18]. На основі складеної калькуляції Директор з виробництва затверджує виробничий план, фіксуючи основні посівні культури.

Якісний стан ґрунтового покриву поля визначається після завершення сівозміни (землі використовуються оптимально, якість ґрунтового покриву поліпшено, землі піддані деградації чи вилучені з обороту), що дозволяє зрозуміти чи правильно було визначено структуру посівів та чи був обґрунтованим вибраний перелік ЗЗР та добрив. За результатами проведеного аналізу, у разі погіршення стану ґрунтового покриву, відділ польових робіт визначає причини деградації (за рахунок порушення порядку сівозмін, застосування ЗЗР, природних катаклізмів та техногенних аварій) та суб'єктів господарювання, які винні у погіршенню стану ґрунтового покриву.

До відділу бухгалтерії подається Звіт відділу польових робіт «Про стан земельних ресурсів», який містить дані про вид деградації, номер поля, порушені площі та необхідні і проведені заходи по відновленню земельних ресурсів. На основі поданого звіту бухгалтерія проводить розподіл коштів «Забезпечення відновлення земельних ділянок сільськогосподарського призначення», здійснює розрахунок для створення нового «Забезпечення» на відновлення властивостей ґрунтового покриву, виділяючи інформацію щодо стану земель, чинників, що зумовили вплив та суб'єктів, якщо збитки завдано іншим суб'єктом господарювання [17]. Проте, чинним Планом рахунків не передбачено виділення витрат на відновлення земельних ділянок в окрему групу [12]. Для обліку такого виду витрат підприємства використовують робочий план рахунків.

У зв'язку з тим, що витрати на відновлення стану ґрунтового покриву можна віднести на ту або іншу земельну ділянку (поле), а відповідно і культуру, що вирощується на даній земельній ділянці (полі), то витрати на відновлення є об'єктом обліку «Витрат на виробництво» (рахунок 23), зокрема рослинництва.

В робочому плані рахунків ТОВ «Агрофірма «Перлина степу» та ТОВ «Агро Стар-С» до рахунку 23 відкрито такі субрахунки 2-го порядку: 231.1

«Рослинництво» - виробництво (посівний матеріал, ЗЗР, зарплата, амортизація, нарахування, пальне), 231.2 «Машино-транспортний парк» - ремонтні роботи щодо основних засобів, що забезпечують процес виробництва, 231.3 «Допоміжне виробництво» - накопичення даних щодо витрат на транспортування на тік та очистку врожаю. На досліджуваних підприємствах робочим планом рахунків також не передбачено виділення витрат на відновлення земельних ресурсів.

Для групування даних щодо відновлення стану ґрунтового покриву пропонуємо виділити аналітичний рахунок 231.4 «Витрати на відновлення земельних ділянок» (за напрямками відновлення). За дебетом даного рахунку ведеться облік створення

забезпечення на відновлення земельних ресурсів сільськогосподарського призначення, а у разі його не створення - безпосередньо витрати на відновлення відповідно до планової калькуляції на відновлення земельних ділянок. Це дозволить сформувати дані для проведення аналізу витрат на відновлення та провести розрахунок показників для оцінки їх ефективності.

Узагальнення інформації щодо використання та відновлення ресурсного потенціалу аграрних підприємств, зокрема земельних ресурсів, проводиться в управлінському звіті [7]. Побудова системи звітування проводиться з урахуванням організаційної структури підприємства (Рис. 3).

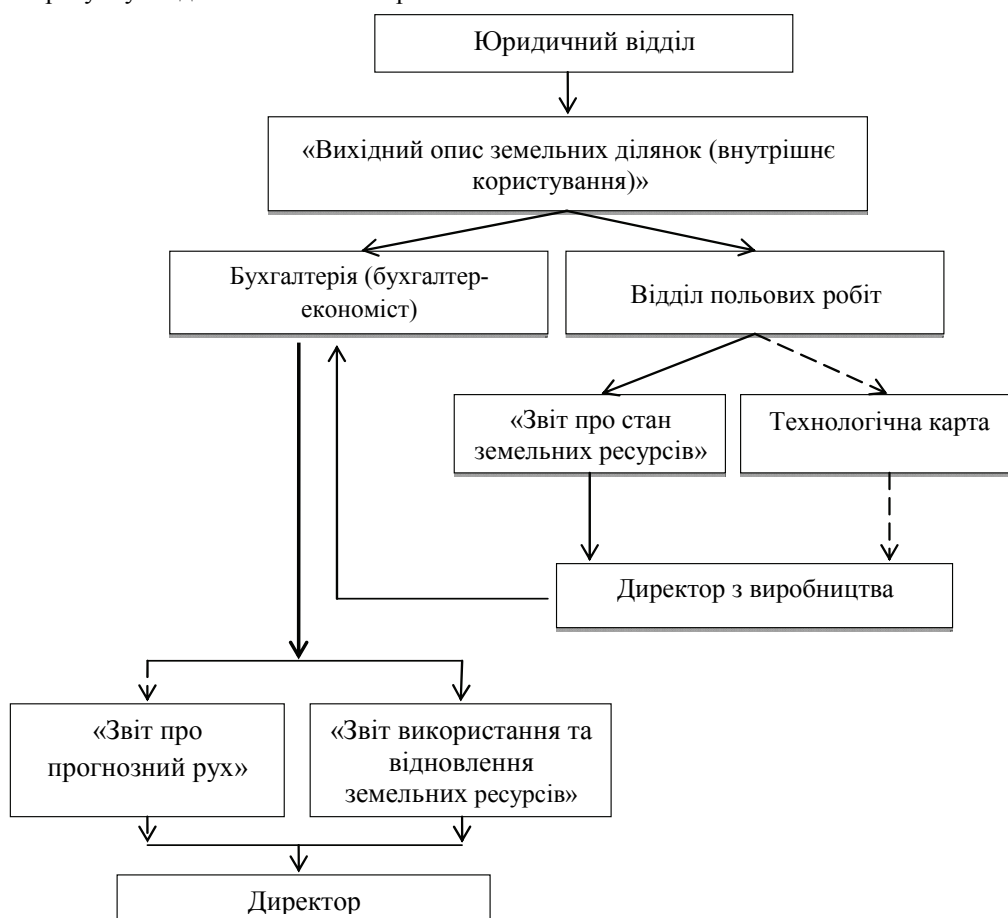

Рис. 3. Схема формування управлінського звіту щодо використання та відновлення земельних ресурсів

----- планові значення показників
 — фактичні значення показників

Відповідно до наведеної організаційної структури сільськогосподарських підприємств (ТОВ «Агрофірма «Перлина степу», ТОВ «Агростар-С») дані щодо земельних ресурсів групуються за центрами відповідальності. Це дозволяє закріпити відповідальність за достовірність даних, визначити строки подання та перелік елементів звіту, виділених з урахуванням вимог до управлінської інформації (стислість, точність, своєчасність, адресність,

достатність, корисність, економічність, доступність, зіставність, доцільність, аналітичність) [10]. Так, юридичний відділ формує «Вихідний опис земельних ділянок (внутрішнє користування)», відділ польових робіт - «Звіт про стан земельних ресурсів» та Технологічну карту (показники у натуральному виразі). Технологічна карта узгоджується з Директором з виробництва. Дані звіти подаються у бухгалтерію для переведення у вартісні показники бухгал-

тером – економістом. Якщо ж організаційною структурою підприємства передбачено «Планово-економічний відділ», то дані розрахунки проводить економіст. Бухгалтер-економіст узагальнює дані у «Звіті про прогнозний рух грошових коштів» та «Звіті про використання та відновлення земельних ресурсів».

У «Звіті про використання та відновлення земельних ресурсів» узагальнюються дані за двома

напрямами: використання та відновлення земельних ресурсів. Перший блок містить дані щодо вихідних характеристик земельної ділянки та результатів її використання. У другому блоці узагальнюються дані про якісний стан земельних ділянок та витрати на їх відновлення. У Звіті визначено показники, які дозволять оцінити ефективність використання та відновлення земельних ресурсів.

Таблиця 2

Звіт про використання та відновлення земельних ресурсів*

[розроблено автором]

I «Використання земельних ресурсів»							
Параметр узагальнення	Культура	№ Поля	Показник		Період		+/-
			Кі-ть	Сума	XX	XX+1	
1.1 Характеристика земельної ділянки							
Орендодавець							
Цільове призначення							
Кадастровий номер							
Орендна плата							
Податки:							
Єдиний податок							
Податок з доходів фізичних осіб							
1.2. Використання							
Площа:							
-відповідно до документів							
-засіяна							
-загиблі посіви							
- інші							
Добрива (у розрізі)							
ЗЗР (у розрізі)							
Проведені роботи (у розрізі)							
Урожайність							
II «Відновлення земельних ресурсів»							
2.1 Стан земельних ділянок							
Земельні ділянки:							
- використовуються оптимально							
- деградовані (у розрізі)							
Сівозміна							
Утворено поживних речовин							
Винос поживних речовин (у розрізі)							
Баланс поживних речовин							
Зміна урожайності +/-							
2.2. Витрати на відновлення							
Капітальні поліпшення (у розрізі)							
Створене «Забезпечення відновлення земельних ділянок»							
Витрати на відновлення земельної ділянки							
Добрива							

* У звіті використовуються розрахункові показники

Такі дані дозволяють спрогнозувати структуру змінних витрат виробництва, обсяги виручки та виділити чистий грошовий потік в процесі господарської діяльності, сформувавши «Звіт про прогнозний рух грошових коштів».

Враховуючи специфіку виробничого циклу сільськогосподарського підприємства, періодом подання управлінської звітності про використання земельних ресурсів та їх відновлення доцільно

визначити квартал. Це підвищить рівень контрольованості господарських операцій в процесі виробництва та забезпечить достовірність даних не лише управлінської звітності, а й фінансової та сформує необхідний інформаційний базис для проведення поточного аналізу.

Бухгалтерська управлінська звітність щодо результатів використання та відновлення земельних ресурсів дозволяє провести прогнозування та

визначити найбільш оптимальні напрямки діяльності суб'єкта господарювання. При цьому система показників звітності виступає індикатором, що визначає доцільність прийнятих рішень в системі землекористування з урахуванням як внутрішніх так і зовнішніх факторів.

ВИСНОВКИ

З урахуванням викладеного зазначимо, що основними факторами, які визначають доцільність використання земельних ресурсів сільськогосподарського призначення у виробництві є якісний стан ґрунтового покриву та їх площа. Це зумовлює необхідність виділення даних у натуральному вимірі, з подальшим їх використанням у плануванні діяльності підприємства, що можливо при використанні методів управлінського обліку.

В процесі дослідження було проаналізовано організаційну структуру сільськогосподарських підприємств Кіровоградської області та виділено, що їх структура не є типовою, проте має певні сталі складові (наявність юридичного відділу, бухгалтерії, підрозділу виробництва та ін.). Для оптимізації обліку земельних ресурсів запропоновано управлінські звіти, зокрема «Вихідний опис земельних ділянок (внутрішнє користування)», «Звіт про стан земельних ресурсів», в яких дані групуються за двома ознаками: напрямком використання та відновлення земельних ресурсів. Інформація такої направленості дозволить виділити дані щодо стану ґрунтового покриву в системі управління підприємством для прогнозування та планування його подальшої діяльності.

Список використаних джерел

1. Бутинець Ф.Ф. Бухгалтерський управлінський облік / Ф.Ф. Бутинець, З.Ф. Канурна, Т.В. Давидюк. – 3-є вид., переробл. і допов. – Житомир: Рута, 2005. – 479 с.
2. Бланк І.А. Управление прибылью / И.А. Бланк. – 3-е изд., перераб. и доп. – Киев: Ника-центр, 2007. – 768 с.
3. Голов С.Ф. Управлінський облік: підручник / С.Ф. Голов. – Київ: "Лібра", 2006. – 701 с.
4. Нападовська Л.В. Управлінський облік: підручник. – 2-ге вид., доопрац. та допов. / Л.В. Нападовська. – Київ: КНТЕУ, 2010. – 647 с.
5. Дес Дерлоу Ключові управлінські рішення. Технологія прийняття рішень / [пер. з англ. Р.А. Семків, Р. Л. Ткачук]. — К.: Наукова думка, 2001. — 242 с.
6. Майданевич П.Н. Направления совершенствования учета земельных ресурсов сельскохозяйственных предприятий Украины / П.Н. Майданевич, Н.С. Мартынова // Культура народов Причерноморья. - 2011. - №2012. - С.46-48
7. Шапорова О.А. Бухгалтерская управленческая отчетность как система учетно-аналитической информации / О.А. Шапорова, Е.А. Тюхова, Н.В. Куканова // Финансы и кредит.-43 УЭК, 7/2012)

<http://uecs.ru/uecs43-432012/item/1460-2012-07-23-05-37-14>

8. Ярмолюк О.Ф. Облік земельних ресурсів на сільськогосподарських підприємствах: дис. канд. екон. наук: 08.00.09 / О.Ф. Ярмолюк; Ін-т. аграр. економіки УААН. — К., 2008. — 200 с.

9. Литвинець Ю.І. Обліково-контрольне забезпечення управління орендними земельними відносинами в сільськогосподарських підприємствах дис. канд. екон. наук: 08.00.09 / Ю.І. Литвинець; Кабінет Міністрів України, Нац. ун-т біоресурсів і природокористування України. - К., 2013.

10. Карпенко О.В. Класифікація управлінської звітності як основа розуміння її сутності / О.В. Карпенко, М.О. Любимов // Фінансова система України: зб. наук. пр. – Острог: В-к НУ «Острозька академія», 2011. – Вип. 16. – С. 145–151.

11. Закон України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність»: від 16.07.1999 № 996-XIV [Електронний ресурс]: Законодавство України. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua>

12. Інструкція про застосування Плану рахунків бухгалтерського обліку активів, капіталу, зобов'язань і господарських операцій підприємств і організацій від 30.11.1999 № 291 [Електронний ресурс]: Мінфін України.- Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0893-99/page>

13. Положення (стандарт) бухгалтерського обліку [Електронний ресурс] - Режим доступу: <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1046.172.0>

14. Земельний кодекс України: станом на 11.08.13 р. [Електронний ресурс]: Законодавство України. - Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua>

15. Порядок ведення агрохімічного паспорта поля, земельної ділянки: затв. наказом Мінагрополітики та продовольства України від 11.10.2011 № 536 [Електронний ресурс]: Законодавство України. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua>.

16. Проект Закону України "Про збереження ґрунтів та охорону їх родючості" [Електронний ресурс]: Міністерство аграрної політики та продовольства України - Режим доступу: <http://minagro.gov.ua/node/6338>

17. Пантюхова А.В. Методичні основи фінансового обліку використання і відновлення земельних ресурсів сільськогосподарського призначення / А.В. Пантюхова // Науковий вісник ХДУ. Серія «Економічні науки».-2014.-Вип. 8(3).-с.214-219.

18. Податковий кодекс України : від 02.12.2010 р. № 2755-IV (станом на 01.04.2015) [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>

19. Бухгалтерський облік у сільському господарстві: навч. пос. для студ. вищ. навч. закл./ М.Я. Демяненко, В.В. Зіновчук, О.М. Петрук, Т.В. Барановська [та ін]; за ред. Ф.Ф. Бутинця та М.М. Коцу-патрого.- Житомир: ПП «Рута», 2003.-512.